UTICAJ GLOBALIZACIJE I TRANZICIJE NA KULTURNE PROMENE: PRIMER SRBIJE

INFLUENCE OF GLOBALIZATION AND TRANSITION ON CULTURAL CHANGES: SERBIAN EXAMPLE

Dušan Mojić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
Čika-Ljubina 18-20, 11000 Beograd
Tel: + 381 11 3206 210; + 381 64 261 86 98
Fax: + 381 11 3282 391

Sažetak: U radu se istražuje uticaj globalizacije i tranzicije na promenu kulturnih vrednosti u Srbiji, te uticaj tih eventualnih promena na sisteme, strukture i procese u organizacijama. Konkretno, proverava se teorija krosvergencije na primeru nacionalne kulture Srbije. Hipoteza krosvergencije predstavlja svojevrsan kompromis između teorija konvergencije i teorija divergencije i ona polazi od pretpostavke da na ponašanje menadžera i zaposlenih utiču istovremeno i, manje-više, podjednako snažno i tehnološka i kulturna determinanta. Rezultati uporednog istraživanja vrednosti su potvrdili da su se promene nacionalne kulture u Srbiji odvijale upravo u skladu sa hipotezom krosvergencije, pošto su se određene vrednosti promenile, dok su druge ostale iste. Naime, dok su pojedine vrednosti promenjene u pravcu, uslovno rečeno, tržišnog ili zapadnog modela (smanjenje distance moći i kolektivizma), izbegavanje neizvesnosti i, pogotovo, »ženske« vrednosti su ojačale. Rezultati istraživanja potvrđuju značaj kulturnih činilaca za organizaciju i menadžment, pogotovo u bivšim socijalističkim zemljama, u kojima se pod uticajem globalizacije i tranzicije odvijaju značajne promene kulturnih obrazaca.
Ključne reči: Srbija, globalizacija, tranzicija, kulturne promene

Abstract: The influence of globalization and transition on changes of cultural values has been analyzed in the paper, as well as impact of these possible changes on systems, structures and processes in organizations. In concrete, theory of crossvergence has been tested on the example of Serbian national culture. Crossvergence hypothesis represents a compromise between the theory of convergence and the theory of divergence and it is based on the assumption that behavior of managers and employees are both influenced, and, more or less, equally by technological and cultural determinants. The results of the comparative study of values have confirmed that changes of national culture in Serbia occurred according the crossvergence hypothesis, since some values changed, while others remained the same. Namely, although some values changed towards, conditionally speaking, market or Western model (reduction of power distance and collectivism), uncertainty avoidance and, especially, "feminine" values become stronger. Results of the study confirm the importance of cultural factors for organization and management, particularly in former socialist countries, in which significant changes of cultural patterns have been happening under the influence of globalization and transition.
Key words: Serbia, globalization, transition, cultural changes

1. UVOD: O KONVERGENCIJI/DIVERGENCIJI NACIONALNIH KULTURA

Poznata rasprava o konvergenciji ili divergenciji kultura (Ralston et al., 1997) naročito dobija na značaju poslednjih decenija zbog dva procesa – globalizacije, s jedne strane, i tranzicije bivših socijalističkih društvenih sistema, sa druge strane. »Globalizacija se odnosi na činjenicu da svi sve više živimo u 'jednom svetu', tako da pojedinci, grupe i nacije postaju sve više *međusobno zavisni*« (Giddens, 2007: 56). Reč je procesu koji je posledica udruženog delovanja političkih, društvenih, kulturnih i ekonomskih faktora. Kada je reč o tranziciji bivših socijalističkih zemalja, nesumnjivo je da, iako različitim tempom, dubinom i širinom promena, u njima ipak nastaju sistemi tržišne privrede koji, posledično, dovode do sve šire i intenzivnije primene najsavremenijih tehnologija (uključujući i, uslovno rečeno, »menadžersku tehnologiju«). To logično nameće pitanje da li će zbog približavanja modela privrednog razvoja i sve veće međuzavisnosti vremenom doći i do približavanja kulturnih vrednosti kapitalističkih i bivših socijalističkih država, a time i do ujednačavanja tehnika, postupaka i praksi menadžmenta i organizacije u preduzećima.

Zagovornici teorije konvergencije isticali su stav da zbog »logike industrijalizma« (ili »tehnološkog imperativa«) u dužem roku nužno nastaju slične društvene strukture (Kerr et al., 1961). Uporedo sa ovom konvergencijom društvenih sistema, približavaju se i njihove kulture u pravcu dominantnih vrednosti tzv. kapitalizma slobodnog tržišta (u stvari, zapadnih kapitalističkih zemalja) – efikasnosti, racionalnosti itd. Za očekivati je, dalje se ističe, da zemlje u razvoju (uključujući i bivše socijalističke zemlje) vremenom sve više prihvate pomenute vrednosti. Zapadne tehnike menadžmenta, obrasci ponašanja i poslovni sistemi bi sačinjavali pokretačku snagu ove promene, a menadžeri globalnih kompanija (ali i strani konsultanti sa svojim vrednostima) ključne »agente« promene (Ralston et al., 1997: 182). Teorija divergencije, sa druge strane, zagovara shvatanje da je snaga kulturnih činilaca izraženija od tehnoloških i da će se razlike između nacionalnih kultura ili povećavati ili ostati, u najmanju ruku, približno iste. Dakle, nezavisno od »tehnološkog imperativa«, vrednosni sistemi pripadnika različitih nacionalnih kultura će ostati uglavnom nepromenjeni, tj. razlike među nacionalnim kulturama će i dalje opstati (Ralston et al., 1997: 183). Naravno, vremenom je razvijena i treća hipoteza – hipoteza krosvergencije, kao kompromis između navedenih krajnosti, i koja polazi od pretpostavke da na ponašanje menadžera i zaposlenih utiču istovremeno i, manje-više, podjednako snažno i tehnološka i kulturna determinanta. Usled toga, može se očekivati konvergencija nekih, ali i divergencija drugih vrednosti. U radu će ova hipoteza biti proverena na primeru srpske nacionalne kulture.

2. UTICAJ GLOBALIZACIJE I TRANZICIJE NA PROMENE NACIONALNE KULTURE U SRBIJI: EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Provera hipoteze krosvergencije u ovom radu će biti izvedena na uporednoj analizi promena kulturnih vrednosti u Srbiji nakon 1989. godine. Zahvaljujući istraživanjima iz 1989. i 2003. godine možemo oceniti u kojoj meri je došlo do promena karakteristika nacionalne kulture u Srbiji pod uticajem sistemskih promena (tranzicije) i s njom povezanim procesom globalizacije. Nasuprot blokiranom procesu tranzicije tokom 1990-ih (Lazić, 2005), nakon političkih promena 2000. godine ovaj proces je odblokiran i znatno ubrzan i od tada udeo

stranog kapitala u našoj privredi ubrzano raste, a sa njim i uticaj (prvenstveno) zapadnih menadžerskih tehnologija.

Na osnovu hipoteze krosvergencije, pretpostavka je da će se određene vrednosti (dimenzije) promeniti u pravcu zapadnog modela, dok će druge vrednosti (dimenzije) ostati iste ili će, čak, njihove promene ići u suprotnom smeru. Prvo istraživanje (1989. godine) organizovao je Konzorcijum Instituta društvenih nauka Jugoslavije (KIDNJ) i obuhvatalo je sve republike i pokrajine SFRJ. Projekat iz 2003. godine – *South East European Social Survey Project – SEESSP* – finansirao je Savet za nauku vlade Norveške. Celokupni projekat koordinisao je Al Simkus, a u Srbiji je koordinator istraživačkog tima sociologa sa Filozofskog fakulteta u Beogradu bio Mladen Lazić.

Na ovom mestu će biti data određenja dimenzija nacionalne kulture, te prikazane karakteristične stavke ili tvrdnje iz upitnika na osnovu kojih su merene eventualne promene tih dimenzija (šire o tome u Hofstede, 2001; Janićijević, 2008; Mojić, 2007; 2009). Distanca moći označava stepen u kojem manje moćni članovi organizacija i institucija u nekoj zemlji prihvataju i očekuju činjenicu da je moć neravnomerno raspodeljena (Hofstede, 2001: 98). U pomenutim istraživanjima ova dimenzija je operacionalizovana uz pomoć sledeće tvrdnje ili stavke iz upitnika: »Bez vođe je svaki narod kao bez glave.« Izbegavanje neizvesnosti predstavlja »stepen u kojem se pripadnici neke kulture osećaju ugroženim u nejasnim ili nepoznatim situacijama« (Hofstede, 2001: 161). Ova dimenzija nacionalne kulture istraživana je uz pomoć sledeće stavke: »Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima«. Treća dimenzija nacionalne kulture (individualizam/kolektivizam) odnosi se na stepen u kojem se u nekom društvu daje primat individualnim ili pak kolektivnim interesima (Hofstede, 2001: 225). Ova dimenzija merena je sledećom stavkom: »Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca«. Kada je reč o četvrtoj dimenziji nacionalne kulture, »muške« vrednosti sreću se u kulturama u kojima je naglasak na agresivnoj, snažno iskazanoj težnji za postignućem i materijalnim dobicima, dok su odlike »ženskih« kultura umerenost, zainteresovanost za dobre međuljudske odnose i sveukupni kvalitet života (Hofstede, 2001: 297). Kao karakteristična stavka za ovu dimenziju izabrana je sledeća tvrdnja: »Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju«.

Statistička analiza podataka izvedena je pomoću T testa testiranja hipoteze o jednakosti aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka. Najvažniji rezultat ovog istraživanja je da je kod sve četiri dimenzije nacionalne kulture utvrđeno da postoje statistički značajne razlike u periodu između 1989. i 2003. godine. Ipak, kao što je i pretpostavljeno, shodno hipotezi krosvergencije, pravac promena je protivrečan, tj. kod nekih dimenzija se zapaža približavanje zapadnom modelu, a kod drugih udaljavanje od njega. Naime, dok su pojedine vrednosti promenjene u pravcu zapadnog modela (smanjenje distance moći i kolektivizma), izbegavanje neizvesnosti i, pogotovo, »ženske« vrednosti su ojačale.

Kada je reč o distanci moći, istraživanje je pokazalo njeno smanjenje u posmatranom periodu, pošto je prosečan skor za 1989. godinu bio 4,07, dok je 2003. godine 3,95. Aritmetička sredina za izbegavanje neizvesnosti je 1989. godine 3,53, a 2003. godine 3,74, tj. dolazi do jačanja ove vrednosti. Aritmetička sredina kod dimenzije kolektivizma za 1989. godinu je bila 3,15, dok je 2003. godine nešto manja – 3,00 (smanjenje). Prosečni skor kod »ženskih« vrednosti za 1989. godinu je bio 3,76, a 2003. godine 2,33 (obrnut skor kod ove stavke – dakle, imamo snažno jačanje). Očigledno je da je upravo kod ove dimenzije primetna najveća promena, tj. porast »ženskih« vrednosti je najdominantnija promena nacionalne kulture Srbije u procesu tranzicije.

3. ZAKLJUČAK

Na kraju, potrebno je ukratko rezimirati promene naše nacionalne kulture pod uticajem procesa tranzicije i globalizacije. Osnovni zaključak je da te promene potvrđuju hipotezu krosvergencije, po kojoj neke vrednosti idu u pravcu promena ka zapadnim vrednostima a neke ostaju iste ili, čak, idu u suprotnom smeru (primer »ženskih« vrednosti). Sporost i protivrečnost tih promena, pak, uslovljena je specifičnim tranzicionim i političkim putem Srbije poslednjih decenija, koji je i sam protivrečan i buran. Tako, iako privatizacija i upliv stranog kapitala nesumnjivo iniciraju promenu kulturnih vrednosti ka zapadnom modelu, uplitanje države u privredu i njena redistributivna uloga posredno utiče na opstajanje, kao što smo videli, izbegavanja neizvesnosti i jačanje »ženskih« vrednosti. Ne samo da je privredna tranzicija kod nas donela porast neizvesnosti za većinu stanovništva, nego je i rešavanje (ili pre nerešavanje) državnog statusa Srbije, praćeno sukobima, ratovima i sankcijama, imalo za logičnu posledicu porast podrške redistributivnoj ulozi države, koja bi time pokazala da »brine« o svojim »podanicima« u kriznim situacijama. Neizvesnost zbog privatizacije, propadanja preduzeća i masovnih otpuštanja logično je i očekivano uticala na povećavanje izbegavanja neizvesnosti u našoj nacionalnoj kulturi. Kada je reč o snažnom porastu »ženskih« vrednosti, on je, čini se, rezultat do ekstrema dovedene redistrubitivne etike socijalizma, gde je država bila garant zaposlenosti i zaštićenosti radnika. Nakon propasti društvenog sistema i porasta neizvesnosti, umesto da jača tržišna logika, kod nas je uloga države u privredi sve veća, ne samo kada je reč o sistemskim pitanjima, nego i rešavanju problema poslovanja pojedinih preduzeća. Zaposleni se obraćaju državi upravo zbog snažnih »ženskih« vrednosti, očekujući da vrhovni autoritet vodi računa o svojim pripadnicima. Naravno, rešavanje problema (ili bar privid rešavanja) dodatno osnažuje »ženske« vrednosti i redistributivnu logiku, potpuno potiskujući »muške« vrednosti agresivnog i upornog traganja za ostvarivanjem sopstvenog interesa ličnim kvalitetima i postignućem u tržišnoj utakmici sa ostalim konkurentima.

LITERATURA

[1.] Giddens A. 2007. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
[2.] Hofstede G. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
[3.] Janićijević N. 2008. *Organizaciono ponašanje.* Beograd: Data Status.
[4.] Kerr C. et al. 1961. Industrialism and World Society. *Harvard Business Review*, Vol. 39, No. 1, pp. 113-126.
[5.] Lazić M. 2005. *Promene i otpori: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: »Filip Višnjić«.
[6.] Mojić D. 2007. Organizacije i nacionalna kultura. *Sociologija*, God. XLIX, Br. 4
[7.] Mojić D. 2009. O mogućnostima i dometima empirijskih istraživanja kulture i njihovom značaju za proučavanje organizacija. *Sociologija*, God. LI, Br. 2.
[8.] Ralston D. A. et al. 1997. The Impact of National Culture and Economic Ideology on Managerial Work Values: A Study of the United States, Russia, Japan, and China. *Journal of International Business Studies*, Vol. 28, No. 1, pp. 177-207.